Міністерство освіти і науки України
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова

Горянська Анжела Михайлівна

УДК 159. 922.6 (043.3)

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ТОЛЕРАНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ВЧИТЕЛІВ

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Київ – 2013

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі психології Інституту філософії освіти і науки Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: кандидат психологічних наук, професор
Ширяєва Людмила Миколаївна,
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова,
професор кафедри психології.

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор
Павелків Роман Володимирович,
Рівненський державний гуманітарний університет,
проректор з науково-педагогічної та навчально-методичної роботи, директор Інституту психології та педагогіки, завідувач кафедри вікової та педагогічної психології;

кандидат психологічних наук, доцент
Бевз Галина Михайлівна,
Університет менеджменту освіти НАПН України,
доцент кафедри загальної та практичної психології.

Захист відбудеться «15» січня 2014р. о 12 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д. 26.053.10 у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий «13» грудня 2013 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради Л.В. Долинська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження толерантності як важливої особистісної та професійної якості майбутніх вчителів зумовлюється покладеною на сучасного педагога суспільною місією виховання культури діалогу і взаємної поваги, що потребує від нього розвинених компетенцій з конструктивної побудови взаємин, збереження свободи, гармонії та цілісності внутрішнього світу своїх учнів і вихованців. Необхідність демократизації стосунків між суб'єктами освітнього процесу актуалізує теоретичні дослідження основ толерантності та створення спеціальних технологій, здатних ефективно протистояти агресії й насильству, сприяти успішній соціальній адаптації особистості в плюралістичному світі.

У працях О.Асмолова, Г.Балла, Г.Батищева, А.Зимбулі, Ю.Іщенка, В.Лекторського, Д.Леонтьєва, А.Маслоу, С.Мендас, П.Ніколсона, Г.Олпорта, К.Поппера, П.Рікера, М.Фрітцханда, С.Хаммела, М.Хом'якова, О.Хьоффе толерантність розглядається переважно як певна якість взаємодії, стосунків між людьми, стійка диспозиція, що спрямована не лише на стримування неприязні до інакшого, а й на компроміс, критичний діалог та прийняття іншого, його особливостей і поведінки як таких, що варті визнання і поваги за умови взаємного дотримання суб'єктами принципів рівної свободи і відповідальності.

Проблематика психологічних досліджень толерантності пов'язана з вивченням її психофізіологічного (Б.Ананьєв, О.Кузьміна, Л.Мітіна, С.Розенцвейг) і соціально-психологічного аспектів (О.Асмолов, Г.Бардієр, С.Бондирєва, С.Братченко, І.Гриншпун, Д.Колесов, О.Луковицька, Г.Олпорт, А.Реан, О.Сухих, О.Швачко). У контексті комунікативних установок толерантність досліджують В.Бойко, М.Джерелієвська, Г.Кожухар, розробкою прикладних аспектів формування толерантної самосвідомості та ненасильницької взаємодії займаються Л.Байбородова, Г.Бєзюлєва, Н.Капустіна, М.Ліпман, В.Маралов, М.Міріманова, Ю.Орлов, Р.Павелків, К.Роджерс, В.Сітаров, Г.Солдатова, К.Фопель, Л.Шайгерова, Дж.Шарп, Л.Шустова.

У роботах І.Абакумової, О.Асмолова, І.Беха, Б.Гершунського, О.Гриви, Л.Гринкруг, І.Пчелінцевої, В.Шаліна, І.Якиманської наголошується, що розвиток толерантної особистості можливий насамперед в освітній системі. Вища школа, як і освіта в цілому, потребує переходу від авторитарної парадигми до гуманістичної, що вимагає суттєвого підвищення рівня толерантної свідомості й комунікативної культури освітян. О.Алєксєєва, С.Братченко, І.Зимня, Л.Мітіна, А.Реан констатують недостатній рівень толерантності сучасних вчителів і зазначають, що можливості її розвитку у процесі професійного становлення майбутніх вчителів не використовуються належним чином. Дослідниками виявлені психологічний зміст професійної толерантності вчителя (С.Братченко, Л.Мітіна, О.Нурлігаянова, Ю.Поваренков, А.Реан, Ю.Тодорцева); чинники й умови формування педагогічної толерантності (О.Бенькова, О.Левченко, О.Шавріна), особливості прояву толерантності у студентів педвузів (О.Батурина, П.Комогоров), викладачів (Н.Кудзієва, А.Коржуєв, В.Попков, А.Скок), взаємозв'язок толерантності з ціннісним самовизначенням, самоактуалізацією (О.Кривцова); проаналізовані специфіка толерантної взаємодії суб'єктів освітнього процесу (І.Воробйова, О.Грива, Л.Гринкруг, І.Пчелінцева, О.Столяренко), форми і механізми розвитку толерантності в процесі педагогічної взаємодії (Н.Асташова, С.Бондирєва, О.Галицьких, Д.Колесов,

Л.Разіна), визначені типи вчителів з різними рівнями толерантності (О.Клепцова); розроблені різні підходи й моделі толерантності вчителя, засоби і технології формування толерантності (С.Братченко, Г.Кожухар, Н.Синякова, М.Смульсон, В.Чернявська). Проте залишаються ще недостатньо дослідженими мотиваційні та операціональні характеристики толерантності майбутніх вчителів, її психологічна структура, динаміка розвитку та специфіка прояву як цілісного утворення на різних етапах професійної підготовки. Подальшого методичного вдосконалення потребують освітні програми з розвитку толерантної свідомості майбутніх вчителів, засоби та прийоми опанування технологіями толерантної взаємодії.

Актуальність проблеми розвитку толерантності майбутніх учителів, а також її недостатня наукова розробленість як у теоретичному, так і в практичному аспектах, зумовили вибір теми дослідження "**Психологічні особливості розвитку толерантності майбутніх вчителів"**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане відповідно до тематичного плану науково-дослідних робіт кафедри психології Інституту філософської освіти і науки НПУ імені М.П.Драгоманова (напрям "Зміст, форми, методи і засоби фахової підготовки вчителів"). Тема дисертації затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (протокол № 8 від 26.02.2004 р.) та узгоджена Міжвідомчою Радою НАПН з координації психолого-педагогічних досліджень в Україні (протокол № 7 від 27.05.2005 р.).

Об'єкт дослідження –толерантність як комплексна характеристика майбутнього вчителя.

Предмет дослідження – психологічні особливості розвитку толерантності майбутніх вчителів.

Мета дослідження полягає у визначенні теоретичних підходів та емпіричному вивченні психологічних особливостей розвитку толерантності майбутніх вчителів, її динаміки впродовж навчання у вищому навчальному закладі, обґрунтуванні, розробці та впровадженні програми розвитку толерантності в процесі професійної підготовки студентів педагогічних спеціальностей.

В основу дослідження було покладено **припущення** про те, що:

1) розвиток толерантності майбутніх вчителів як комплексної властивості упродовж навчання у вищому навчальному закладі відбувається стихійно і є недостатнім для реалізації цілей гуманістично орієнтованої професійної підготовки;

2) психологічними особливостями розвитку толерантності майбутніх вчителів є: нерівномірність розвитку її окремих складових, складність, динамічність процесу утворення й диференціювання зв'язків між компонентами структури толерантності та інтегрування їх в єдине ціле, а також зв'язок між показниками розвитку толерантності та етапами професійного навчання: адаптацією, інтенсифікацією та ідентифікацією;

3) розвиток толерантності майбутніх вчителів буде ефективнішим за умов цілеспрямованого впливу з використанням активних методів навчання, спрямованих на актуалізацію її внутрішньої детермінації.

Обрана мета та висунуті припущення обумовили такі **завдання дослідження**:

1. Визначити концептуальні підходи до проблеми толерантності, розкрити змістові, функціональні та типологічні характеристики толерантності, уточнити

сутність поняття "толерантність майбутніх вчителів", визначити структуру толерантності вчителя.

2. Дослідити психологічні особливості розвитку толерантності майбутніх вчителів як цілісного утворення, її окремих компонентів, а також внутрішньоструктурні зв'язки компонентів толерантності.

3. Визначити критерії, показники та рівні розвитку толерантності майбутніх вчителів; виявити динаміку толерантності на різних етапах професійної підготовки у ВНЗ.

4. Розробити модель розвитку толерантності майбутніх вчителів.

5. Обґрунтувати, розробити, апробувати та впровадити програму формування толерантності майбутніх вчителів.

Для розв'язання поставлених завдань було використано комплекс теоретичних, емпіричних та математичних **методів дослідження:**

– загальнонаукові теоретичні методи (аналіз, класифікація, систематизація, порівняння та узагальнення психолого-педагогічних досліджень; теоретичне моделювання тощо);

– емпіричні методи: спостереження, бесіди, анкетування, психодіагностичні методики дослідження ("Ціннісні орієнтації" М.Рокича, "Комунікативна толерантність" В.Бойка, "Комунікативна установка" В.Бойка, методику "Згода з собою" В. Семиченко, "Готовність до саморозвитку" В.Павлова, "Короткий індекс самоактуалізації (SI)" А.Джоунса, Р.Крендалла, "Рівень суб'єктивного контролю" Дж. Роттера (модифікація Є.Бажина, Є.Голинкіна, А.Еткінда), "Діагностика рівня емпатійних здібностей" В.Бойка, "Ситуації фрустрації в спілкуванні педагога" (В.Чорнобровкін, В.Чорнобровкіна), психолого-педагогічний експеримент (констатувальний та формувальний), методи активного соціально-психологічного навчання;

– методи математичної статистики: (первинна описова статистика, параметричні та непараметричні методи порівняння вибірок, кореляційний аналіз, факторний аналіз).

Експериментальна база дослідження. Дослідно-експериментальна робота виконувалася на базі Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. Досліджувані – студенти 1–5 курсів у кількості 398 осіб.

Вірогідність і надійність результатів дослідження забезпечувалися комплексним використанням методів і методик, адекватних меті та завданням дослідження, репрезентативністю вибірки досліджуваних, поєднанням кількісного та якісного аналізу отриманих даних, застосуванням методів математичної статистики і достовірною результативністю формувального експерименту.

Наукова новизна і теоретичне значення одержаних результатів полягають у тому, що:

- *вперше* на засадах ціннісно-смислового підходу автором здійснено системне вивчення психологічних особливостей розвитку толерантності як інтегральної особистісної властивості майбутніх вчителів у контексті взаємозв'язку всіх її основних компонентів: диспозиційного, когнітивного, емоційного та поведінкового; визначено критерії (комунікативні установки, самоприйняття, емпатія, прийняття іншого), показники і рівні (високий, середній, низький) розвитку толерантності

майбутніх вчителів; досліджено динаміку та специфічні особливості розвитку толерантності на різних етапах професійної підготовки у ВНЗ; запропоновано модель розвитку толерантності майбутніх вчителів; обґрунтовано, розроблено та апробовано програму розвитку толерантності майбутніх вчителів;

- *поглиблено та уточнено* поняття "толерантність майбутніх вчителів", уявлення про структурні, змістові, функціональні та типологічні характеристики толерантності вчителя; удосконалено психодіагностичний інструментарій з вивчення вербальної складової толерантності майбутніх вчителів;

- *набули подальшого розвитку* знання з проблеми розвитку толерантності, уявлення про взаємозв'язок рівня толерантності з диспозиційними, когнітивними, емоційними та поведінковими властивостями особистості.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що розроблений і апробований у дисертаційному дослідженні психодіагностичний комплекс та авторська програма спецкурсу "Психологія толерантності" можуть бути використані викладачами ВНЗ у навчально-виховній роботі з майбутніми вчителями, практичними психологами при консультативній роботі з суб'єктами освітнього процесу, а також викладачами системи підвищення кваліфікації вчителів; теоретичні та практичні висновки дослідження можуть бути використані при викладанні вікової, педагогічної, соціальної, гендерної психології, психології особистості та різноманітних соціально-психологічних тренінгів.

Апробація та впровадження результатів дисертаційного дослідження. Основні теоретичні та практичні положення дисертації доповідалися та отримали схвалення на: Міжнародному науковому форумі "Другі Коломінські читання" (Київ, 2008); Міжнародній науково-практичній конференції "Проблеми духовності в психології розвитку особистості" (Ніжин, 2008); Міжнародній науково-практичній конференції "Успішність особистості: потенціал та обмеження" (Київ, 2010); Міжнародній науково-практичній конференції "Проблеми переживання життєвої кризи" (Ніжин, 2011); II Міжнародній науково-практичній конференції "Научный поиск в современном мире" (Москва, 2012); VII Всеукраїнській науково-практичній конференції "Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість" (Київ, 2005); Всеукраїнській науково-практичній конференції "Проблеми, закономірності та перспективи морального розвитку особистості" (Рівне, 2006); Всеукраїнській науково-практичній конференції "Актуальні проблеми соціалізації особистості в сучасних умовах" (Чернігів, 2006); Всеукраїнській науково-практичній конференції "Українська людина в контексті мінливості епох" (Київ, 2009); Всеукраїнській науковій конференції "Перші Сіверянські соціально-наукові читання" (Чернігів, 2010); звітних наукових конференціях викладачів та аспірантів НПУ імені М.П. Драгоманова та НДУ імені Миколи Гоголя (Київ, Ніжин 2004 – 2013), засіданнях кафедри психології Інституту філософської освіти і науки НПУ імені М.П Драгоманова (Київ 2004 – 2013).

Впровадження корекційно-розвивальної програми зі студентами та використання матеріалів дослідження у програмах навчальних курсів з психології здійснювалося в НДУ імені Миколи Гоголя (Довідка № 04/811 від 27. 06. 13 2013 р.); теоретичні результати дослідження включені до програм навчальних курсів з психології вечірнього факультету НПУ імені М.П. Драгоманова (Довідка № 03-10/581 від 01. 03

2013 р.) та інституту української філології та літературної творчості імені Андрія Малишка (Довідка № 271 від 23. 04. 2013 р.).

Публікації. Зміст та результати роботи відображено у 10 одноосібних публікаціях, 6 з яких опубліковані у фахових періодичних виданнях України, 1 – зарубіжне видання, 1 – методичні матеріали до спецкурсу, 2 - матеріали конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, висновків, списку використаної літератури, що нараховує 237 найменувань (з них 11 іноземною мовою) та додатків. Основний зміст дисертації викладено на 184 сторінках комп'ютерного набору. Робота містить 13 таблиць та 5 рисунків на 8 сторінках. Загальний обсяг роботи становить 275 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовано актуальність проблеми дослідження, визначено об'єкт та предмет, сформульовано мету, гіпотезу, завдання, розкрито наукову новизну, теоретичне і практичне значення роботи, наводяться дані про апробацію результатів дослідження, впровадження його результатів у практику та публікації за темою дослідження, обсяг і структуру роботи.

У першому розділі – **"Теоретико-методологічні основи дослідження толерантності"** – представлено результати теоретико-методологічного аналізу досліджуваної проблеми: проаналізовано концептуальні підходи до вивчення проблеми толерантності в гуманітарних науках, розглянуто зміст та психологічні особливості типів толерантності, з'ясовані їх комунікативний та розвивальний потенціали, психологічні механізми та особливості їх функціонування, визначено компонентний склад толерантності як інтегральної властивості особистості вчителя.

Дискурс толерантності в науковій літературі свідчить про те, що змістовні смисли цього поняття різноманітні й широкі, а загальний концептуальний підхід до її визначення поки що не знайдений. Серед існуючих на даний момент підходів найбільш пріоритетними методологічними орієнтирами для розвитку толерантності майбутнього вчителя є ціннісно-смисловий, екзистенційно-гуманістичний та діалогічний, що об'єднані ідеєю внутрішньої трансформації суб'єктів, а не лише відтворення толерантності у людських стосунках. Наше дослідження спирається на ціннісно-смисловий підхід (О.Асмолов, С.Братченко, О.Бондаренко, Д.Леонтьєв, Г.Олпорт, Л.Рюмшина). З позицій цього підходу толерантність визначається як переживання і здатність суб'єкта до породження спільно з іншими смислу. На формування сенсу фактів, подій, вчинків визначальним чином впливає ціннісно-смислова позиція суб'єкта, орієнтованого на діалог (Г.Батищев, М.Бахтін, Ю.Іщенко, В.Лекторський, П.Рікер). Особливе практичне значення для нашого дослідження має діалогічний підхід, який, зокрема, ґрунтується на принципі толерантності. Як регулятор педагогічної взаємодії толерантність визначає ефективність пізнання особистості учня, продуктивність педагогічного спілкування та діяльності, відмову від насильства (І.Бех, Б.Вульфов, М.Ліпман, В.Маралов, В.Сітаров, В.Тишков).Також важливими є положення екзистенційно-гуманістичного підходу (Б.Братусь, В.Знаков, А.Маслоу, О.Орлов, К.Роджерс, Е.Фромм), в якому толерантність розуміють як усвідомлений і відповідальний вибір особистості, її позицію та активність з побудови гуманних стосунків з іншим у співвіднесеності з екзистенційними уявленнями про

себе як про незавершену істоту з продуктивною орієнтацією на самозміну і готовністю побачити себе всупереч власним стереотипам.

Ґрунтуючись на положеннях ціннісно-смислового підходу, ми визначаємо толерантність вчителя як стійку систему гуманних ціннісних ставлень, позитивних установок до себе та інших людей, яка передбачає мотиваційну готовність до її актуалізації, здатність розуміти і приймати самого себе та інших, знання соціально-психологічних закономірностей і механізмів соціальної перцепції, здатність суб'єкта до перебудови неадекватних установок і стосунків, уміння аналізувати й регулювати емоційні стани, уміння використовувати теорії й технології ефективної взаємодії, інтерес до саморозвитку й самовдосконалення.

Специфіка предмету нашого дослідження зумовила необхідність проведення змістового і функціонального аналізу толерантності. Спираючись на розробки Г.Бардієр, В.Бойка, С.Бондирєвої, А.Зимбулі, О.Клєпцової, Г.Кожухар, Д.Колесова, Д.Леонтьєва, П.Лушина, Г.Олпорта, В.Петрицького, А.Реана, А.Скок, О.Сухих, М.Фрітцхандта, нами виділені й диференційовані за цільовими, структурно-функціональними та змістовними характеристиками види та типи толерантності, які мають зв'язок з толерантністю вчителя, з'ясовані специфіка їх вияву, психологічні механізми, визначені розвивальні можливості. Толерантність майбутніх вчителів – це різновид соціокультурної, професійної (педагогічної) міжособистісної (комунікативної) толерантності, яка у процесі спілкування може виконувати: 1) адаптаційну функцію (Л.Мітіна, А.Реан, О.Сухих), що пов'язана з вольовим зусиллям, дозволяє зберегти статус-кво та проявляється в активній, креативній формі: пізнавальний інтерес до відмінностей, стійкість до інформаційної невизначеності, неупередженість до інших точок зору й варіантів вирішення проблем (О.Луковицька, П.Лушин, Г.Олпорт) і вимушеній, слабкій формі: звуження зони відмінностей за рахунок порушення своєї ідентичності – як квазітерпимість: байдужість, конформізм (А.Зимбулі, Г.Маркузе, М.Фрітцхандт, Е.Фромм) або псевдотерпимість: толерантність зиску та толерантність наміру (С.Бондирєва, Д.Колесов, В.Петрицький), що деформують розвиток особистості, руйнують її его-ідентичність і зв'язки з зовнішнім світом; 2) інструментальну функцію: конструктивна толерантність як засіб спрямування потенційно конфліктної ситуації в конструктивне русло (В.Лекторський, К.Поппер, В.Хасан, О.Хьоффе) 3) ціннісно-смислову функцію як формувальну основу гуманістичної спрямованості особистості та її позиції – диспозиційна толерантність – О.Асмолов, Г.Балл, С.Братченко, Г.Кожухар, В.Лекторський, Д.Леонтьєв, А.Реан; 4) фасилітаторську функцію (О.Клєпцова, Ю.Орлов, К.Роджерс), що підсилює здатність співчувати іншому, приймати себе і партнера (толерантність як форма екзистенційного діалогу); 5) комунікативну функцію (В.Бойко), що підвищує ефективність різних видів спілкування (комунікативна толерантність).

За змістом, мотиваційними, комунікативними та розвивальними можливостями типи толерантності суттєво різняться й утворюють висхідний ієрархічний ряд:

1) адаптивна толерантність (Л.Мітіна, О.Сухих) передбачає реалізм у сприйнятті оточення (перцептивна складова), бажання адаптуватися до оточення (мотиваційна складова) і здатність адаптуватися – приймати інших такими, якими вони є (регулятивна складова). У стосунках толерантність може проявлятися в орієнтації на

цінності традицій і безпеки та обумовлюватися прагненням уникати конфліктів, слідувати нормам людського співжиття, зберігати нейтральні або позитивні стосунки з оточенням.

2) конструктивна або позитивно-конфліктна толерантність (С.Бондирєва, Д.Колесов) ґрунтується на раціонально-прагматичних принципах, орієнтована на захист ідентичностей сторін за рахунок штучного розширення зони взаємодії через уведення деяких загальних правил, які в подальшому забезпечують добровільність визнання суб'єктами один одного як рівноправних учасників відносин. Передбачає готовність до розуміння та співпраці на основі консенсусу, балансування між інтересами сторін;

3) диспозиційна толерантність (С.Братченко, А.Реан) – інтегральна властивість особистості (ціннісно-когнітивний конструкт, базова соціальна установка, позиція-переконання), яка ґрунтується на гуманістичних принципах співжиття, самодетермінації особистості, її стійкості до проблемних ситуацій та відповідає за ціннісно-смислову регуляцію загальної спрямованості особистості в соціальній взаємодії, виявляється в готовності і здатності до неагресивної поведінки, поваги на основі відкритості та відносній незалежності від дій іншого, розширенні власного досвіду та позитивних змін з тенденцією до взаємної зміни позицій у процесі міжособистісного діалогу.

Відповідно, найвищі мотиваційні, комунікативні та розвивальні можливості має диспозиційна толерантність, яка виявляється в активній, орієнтованій на взаємну повагу й інтерес позиції вчителя та інтегрує продуктивні елементи конструктивної й адаптивної толерантності. Роботу диспозиційної толерантності забезпечують такі механізми як терпіння (Ф.Василюк, Є.Ільїн); розуміння, що включає рефлексію, децентрацію, ідентифікацію-відособлення, емпатію, атракцію (Г.Бардієр, О.Бодальов В.Бойко, С.Бондирєва, В.Знаков, Д.Колесов, В.Мухіна, Л.Петровська, А.Реан, О.Сухих); емоційно-когнітивний дисонанс, особистісне самовизначення, копінг-поведінка (Г.Кожухар); прийняття та самоприйняття (О.Бондаренко, Ю.Орлов, К.Роджерс).

На основі робіт Н.Асташової, Г.Бардієр, С.Братченка, І.Гриншпун, Г.Кожухар, Д.Леонтьєва, Н.Синякової, Г.Солдатової, в яких розглядаються підходи до структури толерантності, ми виділили такі основні компоненти толерантності майбутніх вчителів: диспозиційний, когнітивний, емоційний та поведінковий. Диспозиційний компонент поєднує ціннісно-смислові: ціннісні орієнтації, диспозиції (комунікативні установки) та суб'єктні показники: самоприйняття, саморозвиток, самоактуалізація, локус контролю (відповідальність); когнітивний – знання про толерантність, умонастрої; емоційний – емпатійні здібності, фрустраційну толерантність; поведінковий – поведінкові особливості. Таким чином, толерантність майбутніх вчителів – це цілісне утворення зі своєю логікою і структурою, що виявляється у взаємозв'язку та взаємозалежності її основних компонентів. Системоутворюючим є диспозиційний компонент, який визначає мотиваційну спрямованість комплексу фіксованих комунікативних установок, диспозицій особистості, їх зміст, форму та впливає на вибір засобів впливу на іншу людину. Когнітивний, емоційний та поведінковий компоненти – це операціональна складова толерантності вчителя.

Вказані теоретичні положення покладені в основу експериментального дослідження психологічних особливостей розвитку толерантності майбутніх вчителів.

У другому розділі – **"Психологічні особливості розвитку толерантності майбутніх вчителів"** – розкрито методичні підходи та організацію констатувального етапу дослідження, викладено його основні результати.

Загальна вибірка досліджуваних (398 осіб) була диференційована залежно від конкретного етапу професійної підготовки студентів. У результаті було виділено 3 підвибірки досліджуваних. Перша підвибірка – студенти І курсу –130 осіб, з них 40 юнаків (31 %) та 90 дівчат (69 %). Друга підвибірка – студенти ІІ – ІІІ курсів – 133 особи, з них 37 юнаків (28 %) та 96 дівчат (72 %). Третя підвибірка – студенти IV–V курсів–135 осіб, з них дівчат – 103 (76 %) та юнаків – 32 (24 %).

На констатувальному етапі було здійснено порівняльний аналіз результатів дослідження психологічних особливостей толерантності майбутніх вчителів, які знаходяться на різних етапах навчання у ВНЗ, виявлено специфіку внутрішньоструктурних кореляційних зв'язків між показниками толерантності, а також визначено її факторну структуру, що дозволило встановити критерії розвитку толерантності майбутніх вчителів.

Емпіричне дослідження включало три етапи: 1) з'ясування психологічних особливостей розвитку структурних компонентів толерантності студентів різних курсів; 2) дослідження особливостей будови та динаміки внутрішньоструктурних зв'язків толерантності майбутніх вчителів; 3) визначення загальних критеріїв, показників та рівня розвитку толерантності, диференціація груп студентів у залежності від загального рівня розвитку їх толерантності, дослідження динаміки загального розвитку толерантності майбутніх вчителів упродовж навчання у ВНЗ.

Розвиток структурних компонентів толерантності майбутніх вчителів має низку психологічних особливостей. Диспозиційний компонент відзначається недостатньою актуалізацією цінності толерантності. Студенти усіх курсів низько оцінили інструментальні цінності толерантного спрямування, особливо емоційно-експресивні, поблажливо ставляться до недоліків інших та своїх власних. Серед установок майбутніх вчителів домінує показник "завуальована жорстокість" (високий рівень мають 55% загальної вибірки). Таким студентам властива стриманість у контактах, емоційних, поведінкових реакціях та оцінках, що зовні сприймається як терпимість, вихованість, але за цим часто приховується недоброзичливість та настороженість у стосунках з людьми. Установки таких студентів заряджені негативною енергією, при цьому вони несвідомо ігнорують або згладжують у самооцінці те, що протиставляється їх бажаному "Я". "Завуальована жорстокість" істотно знижується від І до ІІ – ІІІ курсів з 59% до 48%, проте залишається доволі високою. Показник "відкрита жорстокість" є другим за кількістю відсотків (47% загальної вибірки). Такі студенти здебільшого навіть не намагаються приховати або пом'якшити свої негативні оцінки та переживання у ставленні до більшості людей зі свого оточення. Лише9% та 8% студентів відповідно мають низькі показники завуальованої та відкритої жорстокості. У сумарному показнику комунікативної установки також переважають негативні значення: високий (негативна установка – 46 %) та середній рівні (49%), що значно перевищує норму.

Самоприйняття переважної частини студентів є лише частковим (72 %), що супроводжується невдоволенням собою, породжує внутрішні конфлікти та сумніви в собі. У 16 % студентів майже повністю відсутня аутотолерантність: переживаючи гострий внутрішній конфлікт, вони знаходяться у полоні стереотипів і забобонів, сумніваються у власних силах, схильні до самокартання та самозвинувачення. Група студентів, які повністю приймають себе, є найменшою (12%).

Показник суб'єктивного контролю більшості студентів знаходиться на невизначеному рівні (92%), проте кількість інтерналів дещо збільшується від I до II – III курсів (з 3,3% до 6,3 %). Позитивним фактом також є порівняно великий відсоток студентів, що виявляють високу готовність до саморозвитку (32%), самопізнання (40%) та самовдосконалення (33%). Найбільший відсоток складають студенти з середнім рівнем готовності до саморозвитку (63%), самопізнання (49%) та самовдосконалення (37%), що, в цілому, є сприятливим прогнозом для розвитку їх толерантності. У прагненні до самоактуалізації студенти також виявляють позитивні тенденції: 30 % загальної вибірки виявляє стійку та 65% посередню потребу у самоактуалізації. Проте серед студентів II – III курсів група, що має стійку потребу у самоактуалізації, порівняно з I курсом статистично значуще знижується від 34% до 20%. На IV – V курсі цей показник зростає, однак не перевищує рівня I курсу. Це говорить про те, що саме на II – III курсах певна частина студентів починає нижче оцінювати свій потенціал, прагнуть безпеки, а отже потребують психологічної підтримки та допомоги.

Емпіричні знання майбутніх вчителів про сутність толерантності, її основні атрибути та якості, доволі поверхневі та нечіткі. У студентів відсутнє належне усвідомлення проблеми толерантності на рівні суб'єкта, що її переживає. Умонастрої студентів характеризуються підвищеним рівнем категоричності. Позитивним є статистично значуще зниження кількості студентів з високим рівнем категоричності на IV–V курсах (з 27% до 17%), однак їх кількість залишається відносно високою. З усієї вибірки найбільш проблемним виявився показник "невміння приймати індивідуальність іншого" у студентів II – III курсів.

Розвиток емпатійних здібностей майбутніх вчителів є недостатнім. Так, 60% студентів мають низький рівень емпатії та 21% – середній. Загальною особливістю фрустраційних реакції майбутніх вчителів є домінування неконструктивних стратегії та реакції (агресивний, гіпервідповідальний та конформний типи реакцій). Кількість агресивних реакцій у студентів збільшується від I до IV–V курсів. Найбільший відсоток агресивного типу реакцій виявлено у студентів старших курсів (39%). Також більшість фрустраційних реакцій студентів відзначається відносно високою динамічністю: зафіксовано велику кількість статистично значущих відмінностей між фрустраційними реакціями студентів різних курсів.

Загальний рівень поведінкових проявів майбутніх вчителів не виходить за межі середнього (46 – 90 балів): 58 балів – I курси, 63 бали II – III курси та 57 балів IV–V курси. При цьому результати студентів є значно інтолерантнішими, ніж результати, що отримані В.Бойком при дослідженні вихователів та лікарів (31 та 40 балів). Аналіз загальної вибірки показав, що 12 % студентів схильні до толерантної поведінки, а 83% поєднують толерантні та інтолерантні тенденції в залежності від ситуації. Найгірше студенти вміють адаптуватися до партнерів по взаємодії (20% не вміють

майже повністю та 56 % частково) та вибачати іншим їх помилки (20% майже повністю та 58% частково). Із загальної вибірки у позитивний бік вирізняються студенти І курсу, серед яких виявлено найбільший відсоток тих, що вміють вибачати своїх партнерів (26%), а в негативний бік – студенти ІІ – ІІІ курсів, які мають найбільший відсоток тих, хто не вміє адаптуватися до партнерів по взаємодії (23%) та приховувати неприємні почуття при зустрічі з некомунікабельними якостями партнерів (33%). Більшість студентів уміють терпляче ставитись до стану дискомфорту, в якому перебуває партнер (38% повністю та 52 % частково). У цілому статистичний аналіз виявив суперечливу динаміку за деякими показниками особливостей поведінки майбутніх вчителів. Найгірші результати за більшістю показників зафіксовано у студентів ІІ – ІІІ курсів.

Аналіз гендерних відмінностей показав, що юнаки усіх курсів виявляють вищу за дівчат готовність до саморозвитку та самовдосконалення. На IV–V курсах юнаки є дещо відповідальнішими та меншою мірою схильні виявляти терпимість до стану дискомфорту в партнера, ніж їх однокурсниці. Дівчата усіх курсів, з одного боку, є більш емпатійними, а з іншого – більше схильні підганяти партнерів під себе, робити їх зручними. На І курсі дівчата більше за юнаків тяжіють до самозахисних реакцій (OD), а у студенток ІІ – ІІІ курсів зафіксовано вищу завуальовану жорстокість.

Також було встановлено специфічні якості, комбінація яких утворює узагальнений психологічний портрет майбутніх вчителів на кожному етапі професійного навчання:

1) студентів І курсу (адаптаційний етап) вирізняє орієнтація на цінності справи, тоді як цінності толерантного спрямування мало актуалізовані. Першокурсники гостро потребують толерантного ставлення з боку оточення, але практикувати його самі не готові і не вміють. Вони мають завищений рівень категоричності у судженнях та умовисновках, схильні оцінювати людей, виходячи з власних звичок, установок та настроїв (Я-еталон), що свідчить про труднощі з децентрацією. Приймають себе здебільшого частково, мають найвищі показники завуальованої жорстокості, що характеризує їх толерантність як негативну і пасивну, у фрустраційних реакціях схильні до гіпервідповідальності, самозвинувачення або ж до самозахисної, конформної поведінки. Показники емпатії, локусу контролю мають середні значення, більшість студентів прагне до реалізації свого особистісного потенціалу, саморозвитку.

2) Студенти ІІ – ІІІ курсів (етап інтенсифікації), порівняно з першокурсниками, більше цінують незалежність, життєрадісність, однак виявляють загалом інтолерантніші умонастрої й поведінку, не готові приймати індивідуальність іншого, мають найвищі показники відкритої жорстокості, демонструють найбільший відсоток зовнішньо-звинувачувальних та застрягаючих фрустраційних реакцій, низькі, порівняно з іншими курсами, показники з самоприйняття, саморозвитку, самовдосконалення та самоактуалізації. Очевидно, що на цьому етапі професійного навчання студенти особливо потребують підтримки та цілеспрямованої роботи зі створення умов для розвитку зазначених характеристик толерантної особистості.

3) Студенти IV–Vкурсів (етап ідентифікації) орієнтуються на цінності справи, мають розвинене почуття відповідальності за події у своєму житті, відносно толерантнішими стають їхні умонастрої, комунікативні установки та поведінка, проте

суттєвих зрушень у самоприйнятті, прагненні до саморозвитку, самоактуалізації, показниках емпатії не зафіксовано, що загалом не сприяє розвитку їх повноцінної толерантності.

Виявлені особливості внутрішньоструктурних кореляційних зв'язків толерантності на різних етапах професійного становлення підтвердили гіпотезу про те, що структура толерантності майбутніх вчителів – це рухлива, динамічна система, що характеризується неоднорідністю, нерівномірністю утворення й диференціювання зв'язків між її компонентами та інтегруванням їх в єдине ціле. Кількісний показник значущих кореляційних зв'язків між компонентами толерантності зростає від першого до старших курсів (15, 16 та 24 відповідно).

Структура толерантності першокурсників та студентів II – III курсів ще перебуває на стадії формування. Найбільш сформованою є структура кореляційних зв'язків студентів IV–V курсів. Їх толерантність набуває форми єдиної цілісної системи, в якій усі елементи прямо чи опосередковано пов'язані один з одним. Це свідчить про відносну сформованість структури толерантності старшокурсників, яка, порівняно з молодшими курсами, менше піддається психологічному впливу та змінам.

У результаті факторного аналізу внутрішньоструктурних кореляційних зв'язків було виділено такі базові фактори як "Прийняття іншого", "Комунікативні установки", "Самоприйняття" та "Емпатія", які були обрані в якості критеріїв розвитку толерантності майбутніх вчителів. Дослідження динаміки розвитку толерантності майбутніх вчителів виявило, що у загальній вибірці студентів переважає середній рівень розвитку толерантності: поєднання адаптивної толерантності з елементами конформної, природної або конструктивної толерантності (94 %); високий рівень – стійкий прояв конструктивної та диспозиційної толерантності – виявлено тільки у 2% студентів. Кількість студентів з низьким рівнем толерантності склала 4 %. Аналіз по групах, представлений у таблиці 1, не виявляє виразної позитивної динаміки. Це означає, що впродовж усього терміну навчання у вузі прогресивного розвитку толерантності як особистісної та професійно важливої якості майбутніх вчителів не відбувається, що підтверджує й відсутність статистичної різниці між групами.

Таблиця 1

Дослідження динаміки розвитку толерантності майбутніх вчителів

	Високий рівень		Середній рівень		Низький рівень	
	N	%	N	%	N	%
Загальна вибірка (n=398)	9	2	372	94	17	4
I курс (n=130)	1	1	124	95	5	4
II – III курси (n=133)	4	3	121	91	8	6
IV – Vкурси (n=135)	4	3	125	93	6	4

Таким чином, гіпотеза про те, що розвиток толерантності майбутніх вчителів упродовж навчання у вищому навчальному закладі відбувається стихійно і є недостатнім для реалізації цілей гуманістично орієнтованої професійної педагогічної

підготовки фахівців, підтвердилася. З метою підвищення рівня толерантності майбутніх вчителів слід здійснювати цілеспрямовану й скоординовану роботу з розвитку її базових компонентів.

У третьому розділі – **"Формування толерантності майбутніх вчителів"** – розкрито теоретичні засади формувального експерименту, обґрунтовано, розроблено й апробовано програму розвитку толерантності майбутніх вчителів, а також проаналізовано ефективність даної програми.

Проведений аналіз психолого-педагогічних джерел (Г.Бардієр, О.Батурина, Г.Безюлева, Л.Гринкруг, Г.Кожухар, П.Комогоров, В.Маралов, О.Нурлігаянова, І.Пчелінцева, Л.Рюмшина, В.Сітаров, А.Скок, Т.Скрипкіна, О.Столяренко, Ю.Тодорцева, О.Шавріна, Г.Шеламова) виявив, що розвиток толерантності майбутніх вчителів є складовою цілісного процесу розвитку особистості і відбувається у таких напрямках: мотиваційно-ціннісному, когнітивному, особистісно-рефлексивному, емоційно-вольовому та поведінковому; основними механізмами розвитку толерантності студентів є усвідомлення, актуалізація, самовизначення (рефлексія) та інтеріоризація її цілей, цінностей, засобів впливу, способів поведінки в особистісній та професійній самосвідомості майбутніх вчителів у процесі їх самостійної й групової діяльності; основною рушійною силою цього процесу є процес саморозвитку, тобто внутрішня рефлексивна активність студента з якісної зміни самого себе; головними завданнями розвитку толерантності майбутніх вчителів є: підвищення рівня усвідомлення актуальності цінності толерантності, самоцінності, цінності іншого, цінності діалогічного спілкування; розвиток особистісних та професійних якостей (самоприйняття, рефлексії, децентрації, емпатії, інтернальності, установок на прийняття іншого); відпрацювання навичок толерантної взаємодії, актуалізація рефлексивного процесу саморозвитку толерантності; актуалізація інтересу до інших людей, самого себе, до різних аспектів майбутньої професійної діяльності; основною умовою розвитку толерантності майбутніх вчителів є організація в ВНЗ особистісно-орієнтованого простору, сприятливого для розвитку у студентів суб’єктності, рефлексивності, діалогічності, як основних засад толерантності.

Забезпечити реалізацію цих положень покликана модель розвитку толерантності (рис. 1), що передбачає три напрямки роботи: зі студентами, з куратором групи та з викладачами ВНЗ. Робота зі студентами проводилася в межах розробленого нами спецкурсу "Психологія толерантності". Спецкурс розрахований на 108 годин і складається з двох взаємопов’язаних блоків: теоретичного блоку, що включає у себе лекційні (12 год.) й семінарські (6 год.) заняття та тренінгового блоку (30 год.), а також передбачає самостійну та індивідуальну науково-дослідну роботу.

В основу програми спецкурсу була покладена технологія конструктивної зміни поведінки (Л.Мітіна), яка має на меті перетворення мотиваційної, інтелектуальної, афективної та поведінкової підструктур особистості, в результаті чого зовнішня детермінація толерантності змінюється на внутрішню. Програма спецкурсу включає п’ять етапів:1) підготовчий; 2) усвідомлення; 3) переоцінка; 4) дії; 5) рефлексивно-оцінювальний та поєднує у собі усі п’ять напрямків, що утворюють цілісну систему розвитку толерантності, у якій на певному етапі визначальним (тим, що викликає якісні зміни в психологічній структурі толерантності), стає той чи інший напрямок. Однак його вплив лише цим етапом не обмежується: він продовжується і на

наступних етапах. Наша модель має модульну структуру, а робота в середині кожного модуля може також проходити розгорнутий цикл за вказаними етапами.

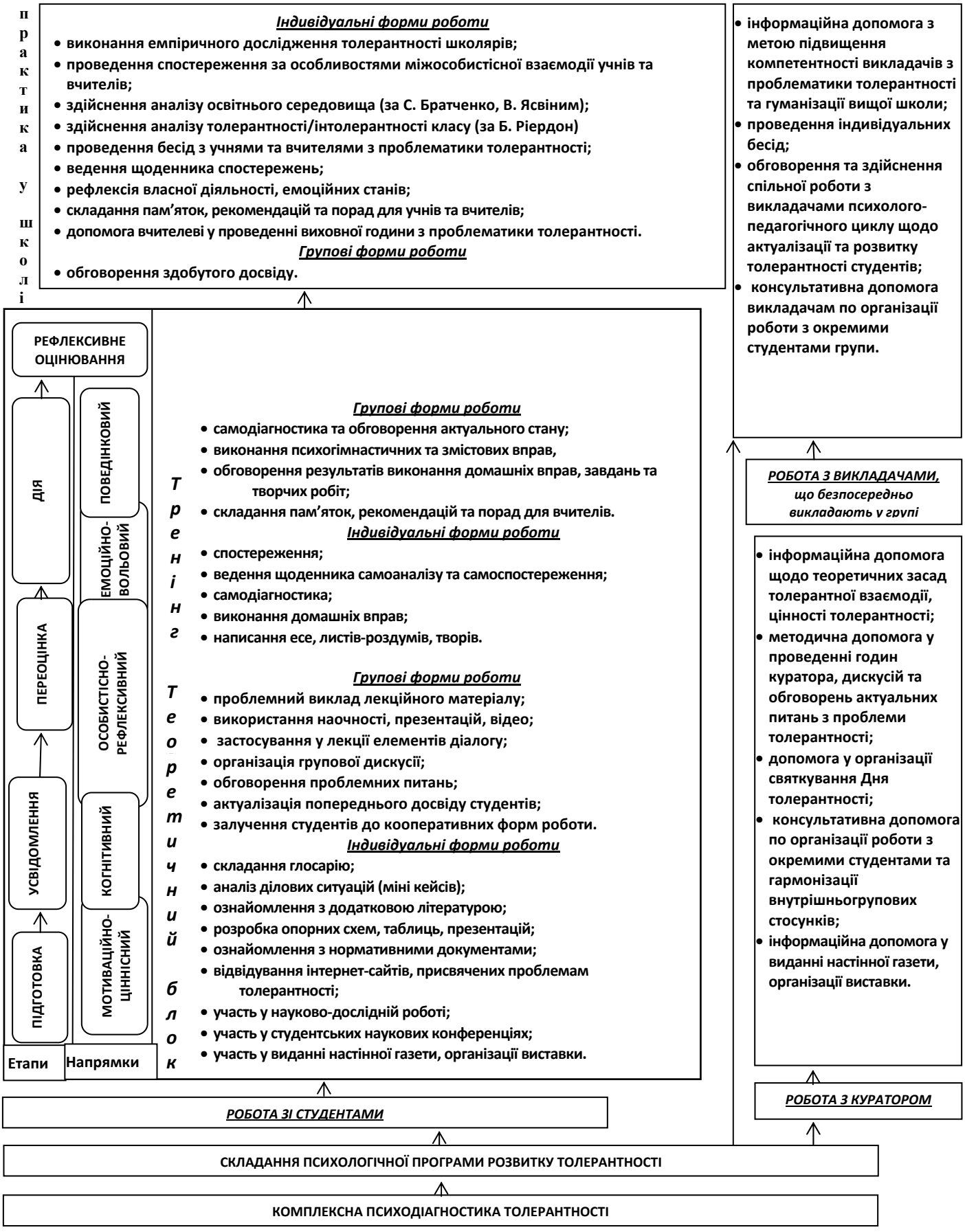

Рис. 1. Психологічна модель розвитку толерантності майбутніх вчителів

Активна співпраця зі студентами відбувалася також під час проходження ними навчальної практики. Основними завданнями цієї роботи були: актуалізація професійного аспекту толерантності майбутніх вчителів, підвищення їх готовності до реалізації особистісно-орієнтованого спілкування з дітьми, збагачення досвіду професійної міжособистісної взаємодії, напрацювання навичок толерантного, соціально-ефективного спілкування.

Велику увагу було приділено роботі з викладачами, що проводили заняття у студентів експериментальної групи. Її мета полягала в оптимізації стосунків між викладачами та студентами; створенні атмосфери психологічної захищеності, гуманного ставлення до студента, сприйняття розвитку його особистості, зниження внутрішнього емоційного напруження; формуванні позитивного оцінного ставлення один до одного; взаємообміні окремими рольовими функціями в дидактичній взаємодії; перетворенні педагогічного процесу в особистісно орієнтований. Для створення сприятливих умов з актуалізації внутрішніх резервів майбутніх вчителів для розвитку у них якостей повноцінної толерантності важливе значення мала робота з куратором експериментальної групи, яка проводилася протягом року.

Таким чином, ефективність розвитку толерантності майбутніх вчителів забезпечував комплекс різноманітних форм роботи зі студентами, а також з куратором групи та викладачами ВНЗ. Це дозволило розширити можливості розвивального впливу на толерантність майбутніх вчителів.

Розробка та впровадження програми розвитку толерантності здійснювалась у рамках формувальної частини дисертаційного дослідження, яка складалася з трьох етапів. На першому етапі була проведена комплексна психодіагностика толерантності студентів, яка показала, що експериментальна та контрольна групи не відрізняються між собою. Формувальний етап проводився в Ніжинському державному університеті імені Миколи Гоголя у 2011 – 2012 навчальних роках. У ньому брали участь студенти ІІ курсу факультету іноземних мов загальною кількістю 47 осіб, з яких були сформовані дві групи: експериментальна група у складі 23 осіб (2 юнака і 21 дівчина) та контрольна група у складі 24 осіб (1 юнак і 23 дівчини). Зі студентами експериментальної групи було здійснено впровадження програми розвитку толерантності.

У таблиці 2 наведено порівняльну характеристику динаміки окремих показників толерантності студентів експериментальної та контрольної груп. На відміну від контрольної групи, у студентів експериментальної групи виявлено статистично значущу позитивну динаміку усіх основних компонентів структури толерантності. Найбільш інтенсивних змін зазнали когнітивний та поведінковий компоненти: зріс інтерес до набуття знань з психології толерантності, відбулися позитивні зміни в усвідомленні й переоцінці інтолерантних умонастроїв, зменшився показник категоричності, студенти набули умінь та навичок децентрації, рефлексії власних ціннісно-смислових засад ставлення до себе та інших, активного толерантного слухання та висловлювання свого ставлення до думок інших; опанували прийоми прийняття індивідуальності іншого та самоприйняття. Зміни в емоційному компоненті толерантності зафіксовані у підвищенні загального показника емпатії та здатності до ідентифікації студентів експериментальної групи. В особистісному компоненті актуалізувався інтерес до свого внутрішнього світу та психології інших

Таблиця 2

Порівняльна характеристика динаміки показників толерантності студентів експериментальної та контрольної груп до (зріз 1) і після (зріз 2) проведення формувального експерименту

Компоненти	Показники толерантності	Експерим. гр. (N=23)		t	p	Контр. гр. (N=24)		t	p
		Зріз 1	Зріз 2			Зріз 1	Зріз 2		
		M	M			M	M		
Диспозиційний	Відповідальність (реальне)	4,7	5,3	*,82*	*-0,22*	6,2	6,8	-,70	0,48
	Відповідальність (ідеальне)	7,5	4,6	***,04***	***-2,06***	6,3	7	-,85	0,39
	Самоконтроль (реальне)	10	9,9	*,88*	*-0,14*	10,8	11,3	-,50	0,61
	Самоконтроль (ідеальне)	9,7	10,1	*,64*	*-0,45*	9,2	9	-,15	0,87
	Терпимість (реальне)	9,7	8,5	*,09*	*-1,81*	9,9	9,7	-,07	0,94
	Терпимість (ідеальне)	10,7	7,3	***,01***	***-2,52***	10,4	11	-,58	0,55
	Широта поглядів (реальне)	8,5	6,4	*,07*	*-1,76*	8,4	8,5	,00	1,00
	Широта поглядів (ідеальне)	10,4	8,9	*,25*	*-1,12*	8,7	8,3	-,16	0,87
	Незалежність (реальне)	10	8,7	*,22*	*-1,22*	10,5	10,2	-,29	0,76
	Незалежність (ідеальне)	7,4	8,4	*,40*	*-0,83*	7,5	8,4	-,38	0,70
	Життєрадісність (реальне)	9,9	7,1	*,06*	*-1,98*	8,7	7,8	-,87	0,38
	Життєрадісність (ідеальне)	8,7	7,7	*,09*	*-1,86*	10,4	9,8	-,52	0,60
	Завуальована жорстокість	15,2	13	*,06*	*1,94*	14,0	12,2	1,55	0,13
	Відкрита жорстокість	28	24	***,05***	***2,07***	28,8	24,7	1,07	0,29
	Обгрунтований негативізм	3,3	3	*,32*	*0,93*	3,0	2,8	,63	0,53
	Бурчання	4,7	4	*,27*	*1,12*	4,3	3,6	1,19	0,25
	Негативний досвід	11,7	8,7	*,08*	*1,80*	9,1	8,4	,33	0,74
	Сумарний показник установок	63	53	***,01***	***2,67***	59,3	51,2	1,43	0,17
	Локус контролю	24	26	*,07*	*-1,84*	24,7	24,4	,13	0,89
	Самоприйняття	67	73	***,04***	***-2,16***	71,8	66,8	,59	0,56
	Готовність до саморозвитку	9,2	10,5	***,01***	***-2,75***	9,7	10,0	-,51	0,61
	Готовність до самопізнання	5,4	5,8	*,05*	*-2,04*	5,4	5,7	-,80	0,43
	Готовність до самовдосконалення	3,8	4,7	*,09*	*-1,75*	4,2	4,3	-,10	0,92
	Самоактуалізація	52	55,4	*,06*	*-1,97*	55,5	60,0	-1,50	0,15
Когні-тивний	Неприйняття іншого	7,1	6	***,04***	***2,18***	6,7	6,5	,30	0,76
	Орієнтація на себе (я - еталон)	6,4	5	*,05*	*2,05*	6,6	6,8	-,41	0,68
	Категоричність	7,4	6,4	***,04***	***2,10***	7,3	6,8	,76	0,45
Емоційний	Раціональний канал	3,4	3,4	*,84*	*-0,20*	2,3	2,8	-,90	0,37
	Емоційний канал	3,3	3,5	*,57*	*-0,56*	3,1	2,9	,51	0,61
	Інтуїтивний канал	3,1	3,3	*,60*	*-0,52*	3,3	3,3	,00	1,00
	Установки емпатії	2,9	3,6	*,06*	*-1,97*	3,0	3,8	-1,56	0,13
	Здатність до емпатії	2,6	2,9	*,21*	*-1,28*	3,0	2,6	,77	0,45
	Ідентифікація	2,8	3,4	***,05***	***-2,07***	2,5	3,4	-1,67	0,11
	Загальний показник емпатії	18,2	20,3	***,03***	***-2,31***	17,5	20,0	-1,55	0,14
Поведінковий	Невміння приховувати почуття	7,8	6,5	***,04***	***2,10***	8,2	6,8	1,71	0,10
	Схильність перевиховувати	6,4	4,7	*,09*	*1,75*	5,3	6,6	-1,68	0,11
	Схильність підганяти під себе	7,1	5,8	*,08*	*1,81*	6,0	6,4	-,45	0,65
	Невміння вибачати помилки	7,4	6,5	*,21*	*1,28*	6,1	7,2	-1,29	0,21
	Нетерпимість до дискомфорту	5	4	*,17*	*1,42*	5,2	5,0	,30	0,76
	Невміння пристосуватися	7,4	6	***,03***	***2,24***	6,5	6,7	-,20	0,84
	Сумарний показник	61	50	***,00***	***2,90***	57,5	58,1	-,14	0,88

Примітки: M – середнє арифметичне; *t* – значення критерію; *p* – рівень значущості, курсивом виділено статистично значущі зміни.

людей, зросли показники прагнення до самовдосконалення, інтернального локусу контролю, самоприйняття та самоактуалізації.

Після проведеного експерименту виявилося, що у студентів експериментальної групи суттєво змінився загальний рівень толерантності: якщо на початку експерименту у групі 21 студент відповідав середньому рівню та 1 студент низькому (зріз 1), то після формувального експерименту виявлено 3 студенти з високим рівнем толерантності, 20 студентів з середнім рівнем (зріз 2) і жодного студента з низьким. Порівняння середніх арифметичних по групі до експерименту і після нього також виявило суттєву позитивну динаміку даного показника. Так, якщо до експерименту середнє арифметичне загального показника рівня розвитку толерантності в експериментальній групі (зріз 1) складало 226 балів, то після (зріз 2) – 189 балів. Також відбулося істотне зменшення його максимального значення (зріз 1 – 291 балів, зріз 2 – 259 бали) та мінімального значення (зріз 1 – 149 балів, зріз 2 – 127 балів). Статистична значущість цих змін підтверджується рівнем значущості $p \leq 0{,}00$.

У студентів контрольної групи у кількісних значеннях загального показника рівня розвитку толерантності також виявлено окремі зміни, проте статистично вони не підтверджуються, що свідчить про фактичну відсутність змін у розвитку толерантності студентів контрольної групи за період між зрізами.

Отримані дані підтвердили висунуту гіпотезу про те, що розвиток толерантності на рівні особистісного утворення майбутніх вчителів відбувається в умовах толерантного освітнього середовища та цілеспрямованого впливу з використанням активних методів навчання, спрямованих на актуалізацію внутрішньої детермінації толерантності.

Узагальнення результатів проведеного дослідження дало підстави зробити наступні висновки.

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні представлене теоретичне узагальнення та експериментальне вирішення проблеми розвитку толерантності студентів – майбутніх вчителів, яке полягає у вивченні психологічних особливостей розвитку толерантності, її динаміки впродовж навчання у ВНЗ, а також обґрунтуванні, розробці та впровадженні програми розвитку толерантності у процесі професійної підготовки студентів педагогічних спеціальностей.

1. Основними концептуальними підходами до проблеми толерантності в освіті є ціннісно-смисловий, екзистенційно-гуманістичний та діалогічний. Ми визначаємо *толерантність майбутніх вчителів як стійку систему гуманних ціннісних ставлень, позитивних установок до себе та інших людей, яка передбачає мотиваційну готовність до її актуалізації, здатність розуміти і приймати самого себе та інших, знання соціально-психологічних закономірностей і механізмів соціальної перцепції, здатність суб'єкта до перебудови неадекватних установок і стосунків, уміння аналізувати й регулювати емоційні стани, уміння використовувати теорії й технології ефективної взаємодії, інтерес до саморозвитку й самовдосконалення.* Толерантність є цілісним утворенням зі своєю логікою і структурою, що виявляється у взаємозв'язку та взаємозалежності її основних компонентів: диспозиційного, когнітивного, емоційного й поведінкового. Системоутворюючим є диспозиційний

(ціннісно-смисловий) компонент, який визначає мотиваційну спрямованість комплексу фіксованих комунікативних установок, диспозицій особистості, їх зміст, форму та зумовлює вибір засобів впливу на іншу людину. Когнітивний, емоційний та поведінковий компоненти – це операціональна складова (знання, уміння й здібності).

2. Психологічними особливостями розвитку толерантності майбутніх вчителів є: нерівномірність розвитку її окремих складових, складність, динамічність процесу диференціювання та укріплення зв’язків між компонентами структури толерантності та інтегрування їх в єдине ціле, а також наявність зв'язку між розвитком толерантності та етапами професійного навчання: адаптацією, інтенсифікацією та ідентифікацією.

Переважна більшість показників компонентної структури толерантності студентів усіх груп в умовах стихійного розвитку має невиразну динаміку: у групах досліджуваних практично відсутні відмінності між показниками комунікативної установки, умонастроїв, самоактуалізації, самоприйняття, відзначаються слабкою позитивною динамікою емпатія, локус контролю та поведінковий компонент комунікативної толерантності. При цьому констатовано загальний високий рівень негативних комунікативних установок (завуальована і відкрита жорстокість); недостатній рівень компетентності в застосуванні конструктивних толерантних стратегій поведінки у ситуаціях фрустрації та схильність до агресивних, захисних і конформних реакцій. Більшість студентів прагне до реалізації власного особистісного потенціалу, однак при цьому недооцінює інструментальну функцію толерантності.

Гендерні відмінності найяскравіше проявляються між компонентами самосвідомості та емпатії юнаків та дівчат, помірно проявляються у поведінкових ознаках та практично відсутні в комунікативних установках студентів.

Доведено, що структура толерантності майбутніх вчителів – це рухлива, динамічна система, яка характеризується неоднорідністю та нерівномірністю диференціювання та зміцнення зв’язків між її компонентами та інтегрування їх в єдине ціле. Кількісний показник значущих кореляційних зв’язків між компонентами зростає від I до IV - V курсів. Структура толерантності першокурсників та студентів II - III курсів ще перебуває на стадії формування, у студентів IV - V курсів вона характеризується більшою системністю зв’язків диспозиційного (комунікативні установки, локус контролю, самоприйняття) і поведінкового компонентів, проте суттєвих зрушень у самоприйнятті, прагненні до саморозвитку, самоактуалізації, показниках емпатії не зафіксовано, що, в цілому, заважає досягненню повноцінної толерантності.

3. Провідними факторами, які визначають пріоритетні лінії розвитку і рівні толерантності майбутніх вчителів, виступають: комунікативні установки, самоприйняття, прийняття іншого та емпатія. Загальний рівень толерантності переважної більшості майбутніх вчителів характеризується нерефлексивним та нестійким реагуванням на соціально-психологічні відмінності інших людей. Більшість досліджуваних (94%) відповідають середньому рівню та залежно від ситуації демонструють ознаки адаптивної толерантності з елементами конформної, природної або конструктивної толерантності; 2% майбутніх вчителів відповідає толерантному рівню (стійкий прояв диспозиційної та конструктивної толерантності), 4% – інтолерантному рівню.

4. Теоретичним підґрунтям розробленої моделі розвитку толерантності майбутніх вчителів є положення про те, що процес розвитку толерантності є складовою цілісного процесу розвитку особистості у процесі професійного становлення і відбувається в таких основних напрямках: мотиваційно-ціннісному, когнітивному, особистісно-рефлексивному, емоційно-вольовому та поведінковому з використанням активних засобів навчання і виховання. Рушійною силою цього процесу є саморозвиток особистості як внутрішня рефлексивна активність з якісної зміни самого себе.

5. Розроблений на базі технології конструктивної зміни поведінки з використанням методів активного соціально-психологічного навчання методичний комплекс спецкурсу "Психологія толерантності" є дієвим засобом цілеспрямованого впливу на розвиток толерантності майбутніх вчителів. Його ефективність підтверджується позитивною динамікою показників комунікативної толерантності, комунікативних установок, самоприйняття, локусу контролю, емпатії, а також отриманим досвідом та засвоєними прийомами, способами і стратегіями толерантної взаємодії. Особлива роль відводиться тренінгу міжособистісної взаємодії, в процесі якого відбувається осмислення та прийняття позиції особистісної відповідальності за вибір конструктивних дій, зміцнюються зв’язки базових компонентів структури толерантності майбутніх вчителів.

Проведене дослідження не вичерпує усієї глибини поставленої проблеми. Перспективи подальшої науково-дослідної роботи вбачаємо у вивченні залежності рівня толерантності від індивідуально-типологічних властивостей особистості, у дослідженні психологічних механізмів впливу на характеристики і структуру базових компонентів толерантності майбутніх вчителів. Необхідна також подальша розробка адекватних методів психодіагностики толерантності майбутніх вчителів.

Результати дослідження відображено у таких публікаціях автора.

Статті у фахових виданнях:

1. Горянська А.М. Психолого-педагогічний аспект проблеми толерантності / А.М. Горянська // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія № 12 "Психологічні науки" : зб. наукових праць. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2004. – № 24 . – С. 3 – 7.

2. Горянська А.М. Толерантність в системі ціннісних орієнтацій студентів педвузів / А.М. Горянська // Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Серія № 12 "Психологічні науки" : зб. наукових праць. – К. : НПУ імені М.П.Драгоманова, 2005. – Вип.4 (28). – С. 24 – 28.

3. Горянська А.М. Комунікативна толерантність студентів педвузу через призму гендерного аналізу / А.М. Горянська // Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Серія : Психологія : зб. наукових праць. Вип. 33. – Рівне: РДГУ – 2006. – С. 46 – 49.

4. Горянська А.М. Толерантність як чинник особистісної готовності до розвитку / А.М. Горянська // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. Випуск 41. Серія: Психологічні науки: зб. наукових праць у 2-х т. – Чернігів: ЧДПУ, 2006. – Вип. 41. – Т. І. – С. 70 – 74.

5. Горянська А.М. Проблема толерантності в контексті особистісної зрілості студентів педагогічних спеціальностей / А.М. Горянська //Актуальні проблеми психології: [за ред. С.Д. Максименка, М.В. Папучі]. – Київ - Ніжин, 2008. – Т. 10: Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. – Вип. 6. – Ч. 1. – С. 188 – 192.

6. Горянська А.М. Психологічні особливості розвитку толерантності майбутніх вчителів / А.М. Горянська // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського: збірник наукових праць / за ред. С. Д. Максименка, Н. О. Євдокимової. – Т. 2. – Вип. 7. Миколаїв : МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2011. 320 с. – (Серія "Психологічні науки").– С. 84 – 89.

Зарубіжне видання:

7. Горянская А.М. Психологические особенности развития толерантности студентов педагогических спеціальностей / А.М. Горянская// Современный научный вестник. Серия: Психология и социология. – Москва, 2013. - №15 (154). – С. 40 – 49.

Матеріали конференцій:

8. Горянська А.М. Розвиток толерантності студентів – майбутніх вчителів як один з шляхів підвищення їх особистісної та професійної успішності // А.М. Горянська / Успішність особистості: потенціал та обмеження: Тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 18 березня 2010 р.) / За редакцією М. Л. Смульсон, Л.М. Зінченко. – К., 2010.– С. 64 – 67.

9. Горянская А.М. Исследование особенностей информированности студентов - будущих учителей о сущностных характеристиках толерантности // А.М. Горянская /Научный поиск в современном мире : Материалы II международной научно-практической конференции (Москва, 20 декабря 2012 г.) / НИЦ "Апробация". – М.: Изд-во Перо, 2012. – С. 228 – 233.

Навчально-методичний посібник:

10. Горянська А.М. Психологія толерантності: методичні матеріали до спецкурсу / А.М. Горянська. – Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2012. – 158 с.

АНОТАЦІЇ

Горянська А.М. Психологічні особливості розвитку толерантності майбутніх вчителів. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – Київ, 2013.

Дисертація присвячена проблемі дослідження психологічних особливостей та характеристик розвитку толерантності майбутніх вчителів. Проаналізовано основні концептуальні підходи до вивчення проблеми толерантності, визначено зміст поняття "толерантність майбутнього вчителя", структуру толерантності як цілісного утворення, що включає диспозиційний, когнітивний, емоційний та поведінковий компоненти. Досліджені психологічні особливості, критерії та рівні розвитку толерантності, її динаміка на різних етапах навчання у ВНЗ. Виявлено базові фактори, які визначають розвиток толерантності студентів – майбутніх вчителів: "прийняття іншого", "комунікативні установки", "самоприйняття" та "емпатія". Визначено психолого-педагогічні умови ефективності впливу інноваційних активних

засобів на розвиток у майбутніх вчителів ціннісно-смислової мотивації самовизначення та комплексу знань, умінь і навичок толерантної взаємодії. Обґрунтовано, розроблено, апробовано та доведено ефективність програми розвитку толерантності у вигляді спецкурсу "Психологія толерантності" з використанням технологій конструктивної зміни поведінки засобами активного соціально-психологічного навчання.

Ключові слова: толерантність майбутніх вчителів, структура толерантності, критерії та рівні толерантності, толерантність адаптивна, диспозиційна, конформна, конструктивна, фрустраційна, самоприйняття, саморозвиток, толерантна взаємодія.

Горянская А.М. Психологические особенности развития толерантности будущих учителей. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 – педагогическая и возрастная психология. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова, Киев, 2013.

Диссертация посвящена проблеме исследования психологических особенностей и характеристик развития толерантности будущих учителей. Представлены анализ и обобщение научных подходов и концепций к изучению толерантности, на основе которых раскрыта сущность понятия "толерантность будущего учителя", определены функции и типы толерантности будущих учителей, выделены неисследованные аспекты проблемы становления и развития толерантности у будущих учителей.

Под "толерантностью будущих учителей" мы подразумеваем устойчивую систему гуманных ценностных отношений, позитивных установок к себе и другим людям, которая предусматривает мотивационную готовность к ее актуализации, способность понимать и принимать себя и других, знание социально-психологических закономерностей и механизмов социальной перцепции, способность субъекта к перестройке неадекватных установок и взаимоотношений, умение анализировать и регулировать эмоциональные состояния, умение использовать теории и технологии эффективного взаимодействия, интерес к саморазвитию и самосовершенствованию. Толерантность будущих учителей – это целостное образование со своей логикой и структурой, которое проявляется во взаимосвязях и взаимозависимости ее компонентов: диспозиционного, когнитивного, эмоционального и поведенческого.

С целью исследования неизученных аспектов проблемы толерантности у будущих учителей нами был усовершенствован психодиагностический инструментарий, разработан опросник по изучению вербальной составляющей когнитивного компонента толерантности у будущих учителей. Выявлены и исследованы психологические особенности развития толерантности будущих учителей: неравномерность развития ее отдельных составляющих, сложность, динамичность процесса дифференцирования и укрепления связей между компонентами структуры толерантности и интеграция их в единое целое, а также наличие связи между развитием толерантности и этапами профессионального обучения: адаптацией, интенсификацией, идентификацией.

Установлены факторы, которые определяют приоритетные линии развития и уровни толерантности будущих учителей: принятие другого, коммуникативные

установки, самопринятие, эмпатия. Общий уровень толерантности большинства студентов характеризуется нерефлексивным и неустойчивым реагированием на социально-психологические отличия других людей, а также ситуативным сочетанием адаптивного, конформного и естественного типов толерантности. На базе модели развития толерантности, в основе которой лежит технология конструктивного изменения поведения, разработан и апробирован методический комплекс спецкурса "Психология толерантности". Его эффективность подтверждается статистически значимой позитивной динамикой комуникативной толерантности, комуникативных установок, самопринятия и принятия другого, локуса контроля, эмпатии, а также приобретенным опытом и усвоением приемов, способов и стратегий толерантного взаимодействия будущих учителей.

Перспективным направлением дальнейшей исследовательской работы является изучение зависимости уровня толерантности от индивидуально-типологических свойств личности, исследование психологических механизмов влияния на характеристики и структуру базовых компонентов толерантности, разработка адекватних методов психодиагностики толерантности будущих учителей.

Ключевые слова: толерантность будущих учителей, структура толерантности, критерии и уровни толерантности, толерантность адаптивная, диспозиционная, конформистская, конструктивная, фрустрационная, самопринятие, саморазвитие, толерантное взаимодействие.

ANNOTATION

Goryanska A.M. Psychological peculiarities of the development of future teachers' tolerance. – Manuscript.

Dissertation on competition of a scientific degree of Candidate of Psychological Sciences.Specialty 13.00.07 – pedagogical and developmental psychology. – National Pedagogical Dragomanov University. – Kyiv, 2013.

Dissertation is dedicated to the problem of the research of psychological peculiarities and characteristics of the development of future teachers' tolerance. Main conceptual approaches to the study of the problem of tolerance have been analyzed, the content of the concept "future teachers' tolerance", the structure of tolerance as the whole formation that includes dispositional, cognitive, emotional and behavioral components have been determined. Psychological peculiarities, criteria and levels of the development of tolerance, its dynamics at different stages of studying at high educational establishments have been studied. Fundamental factors, which distinguish the development of students' (future teachers') tolerance have been elicited: "acceptance others", "communicative set", "self-acceptance" and "empathy". Psychology and pedagogical conditions of effective influence of innovational active instruments on the development in future teachers value and sense motivation of self-determination, body of knowledge and skills have been determined. The efficiency of the program of the development of tolerance in the form of a special course of study "Psychology of tolerance" with the use of technologies of a complete change in behavior by means of active social and psychological study has been proved, devised, tested and approved.

Key words: future teachers' tolerance, the structure of tolerance, criteria and levels of tolerance, tolerance adaptive, dispositional, communicative, constructive, frustrated, self-acceptance, self-development, tolerant interaction.